

УДК 351:[355:2]

DOI <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2024.2.3>

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА ЯК УПРАВЛІНСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ – АРМІЇ – ЦЕРКВИ

Бондарчук Ю. П. – кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонського державного аграрно-економічного університету
ORCID: 0000-0001-5744-9237

Бондарчук С. В. – кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри льотної експлуатації та безпеки польотів Льотної академії
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0001-5636-328X

Сучасна російсько-українська війна, не тільки консолідувала українське суспільство у протистоянні з ворогом, а й оприявила пріоритети суспільних інститутів, вивішивши на перше місце Армію і Церкву. Сьогодні слово «капелан» стрімко увірвалося у повсякденний лексикон українців. Адже на початку війни, коли на передовій ще не було психологів, волонтерський рух тільки формувався, священники у камуфляжній формі були серед бійців. Вони поєднали функції і волонтерів, і психологів, і душпастирів.

У статті на основі зібраних матеріалів розкриваються нові аспекти душпастирської місії в сучасній українській армії. Так, ретельно вивчивши історію формування інституту військових капеланів ми запропонували свій власний підхід до її періодизації, в основу якого поклали ініціативні процеси що поперемінно виходили від церкви та держави. Процес становлення та формування інституту капеланів пройшов шлях у тридцять років. І був завершений у листопаді 2021 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Службу військового капеланства», яким започаткувала нову сторінку душпастирського служіння священників і ЗСУ.

У статті наголошується, що в особі капелана війська отримують підготовленого організатора духовного життя військових підрозділів, який на практиці має реалізувати високу гуманістичну роль релігії у поширенні та утвердженні загальнолюдських цінностей. Сьогодні, очевидно, капелани в умовах війни постають перед нами в образі сучасних героїв, особливої категорії учасників війни, які не тільки свідчать про події на передовій з перших вуст, але й підтримують духовно-моральний стан військовослужбовців, надають їм практичну психологічну, соціальну та волонтерську допомогу, а згодом, на етапі тимчасової або постійної демобілізації, сприяють реабілітації вояків і їхніх родин.

Таким чином, вивчення та аналіз особливостей душпастирського піклування надає можливість застосувати накопичений досвід у сучасних умовах, сприяє налагодженню відносин співробітництва між церквою та державою, дозволяє актуалізувати проблематику духовно-моральної складової соціального розвитку суспільства.

Ключові слова: капелан, армія, церква, держава, закон, ініціативний процес.

Bondarchuk Yu. P., Bondarchuk S. V. The establishment of the institute of military chaplaincy as an administrative interaction of the State – Army – Church

The current Russian-Ukrainian war not only consolidated the Ukrainian society in the confrontation with the enemy, but it also highlighted the priorities of social institutions, putting forward the Army and the Church. Today, the word "chaplain" has rapidly entered the everyday lexicon of Ukrainians. After all, when the war started, there were no psychologists on the front lines, the volunteer movement was just forming, but the priests in camouflage uniforms did stand together with soldiers. They combined the functions of volunteers, psychologists, and pastors.

Based on the collected materials, the article reveals new aspects of the pastoral mission in today's Ukrainian army. Thus, having studied the history of the institute of military chaplains in detail, we proposed our approach to its periodization, which is based on the processes that were alternately initiated by the church and the state. The process of establishing the Institute of Chaplains took thirty years. It was completed in November 2021, when the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law "On the Service of Military Chaplaincy", which opened a new page for pastoral ministry and the Armed Forces.

The article emphasizes that the army chaplains act as trained organizers of the spiritual life of military units; they implement the highly humanistic mission of religion to spread and affirm universal values. Today, in conditions of war, chaplains appear as heroes of the time; they make a special category of war participants who not only testify to the events on the front line firsthand but also support the servicemen spiritually and morally, providing them with practical psychological, social and volunteer training assistance. Chaplains are also important to help at the stage of temporary or permanent demobilization, they spend great efforts in the rehabilitation of soldiers and their families.

Thus, the study and analysis of the peculiarities of pastoral care provide an opportunity to use the accumulated experience in modern conditions; the study contributes to the establishment of management and cooperation relations between the church and the state and allows to actualization the spiritual and moral components of the social development of society.

Key words: *chaplain, army, church, state, law, management, initiative process.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх років визначається зростання ролі і впливу релігії та церкви на суспільні процеси в країні. Церква, релігія та їх інститути стають не тільки учасниками активної політики, а й відновлюють ті ніші соціально-гуманітарного простору, які історично закріплювалися за ними. Розбудова сучасного громадянського суспільства на основі складової духовних цінностей потребує об'єднання різних суспільних інститутів Держави – Церкви – Армії.

Церква і Армія були поєднанні з самого початку свого існування, повсякчас надаючи опору і підтримку один одному. Церква через душпастирське піклування військовими, забезпечувала стійкий морально-психологічний дух у збройних силах. Сьогодні важливість душпастирської опіки посилюється зростанням релігійності серед українського населення, адже наше суспільство за останні десятиліття пройшло шлях від пануючого войовничого атеїзму часів СРСР до поступового посилення ролі і впливу церкви в соціумі. Відтак зростають і потреби віруючих протягом військової служби у питаннях душпастирської опіки, їх духовному окормленні.

Актуальність теми посилюється і сучасною російсько-українською війною, яка не тільки консолідувала українське суспільство у протистоянні з ворогом, а й оприявила пріоритети сучасних суспільних інститутів, вивівши на перше місце Армію і Церкву. Сьогодні слово «капелан» стрімко увірвалося у повсякденний лексикон українців. Адже на початку війни, коли на передовій ще не було психологів, волонтерський рух тільки формувався, священники у камуфляжній формі були серед бійців. Вони поєднали функції і волонтерів, і психологів, і душпастирів.

Отож вивчення та аналіз особливостей душпастирського піклування надає можливість застосувати накопичений досвід у сучасних умовах, сприяє налагодженню відносин співробітництва між церквою та державою, дозволяє актуалізувати проблематику духовно-моральної складової соціального розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх років питання військового капеланства досліджується багатьма науковцями, як українськими, так і зарубіжними. Зарубіжні науковці приділяють дуже серйозну увагу релігійній сфері життя військовослужбовців. Варто відзначити праці Дж. Д. Лейнга, П. Отіс, Б. Болмана, Ф. Гансена, М. Іннайгера, Н. Паркера та інших, у яких досліджуються важливі питання військового капеланства у арміях США, Австралії, Великої Британії, Канади, Швейцарії. Автори пропонують способи вирішення проблем, які постають перед військовими капеланами. Сучасна українська наукова теорія, що осмислює інститут капеланства представлена працями науковців різних напрямків – історії, психології, військової теорії та права. Разом з тим, ґрунтовних праць

в галузі публічного управління, що осмислювали б питання взаємовідносин держави, армії, церкви - бракує.

Мета статті. Мета дослідження полягає у відтворенні на основі аналізу еволюції нормативно-правової бази цілісної картини становлення та розвитку служби військових капеланів у Збройних силах України, запропонувати власну періодизацію процесу в основу якого поклали ініціативні процеси, що поперемінно виходили від церкви та держави.

Виклад основного матеріалу. Відколи існують армії, військові капелани служать разом з солдатами, задовольняючи їхні духовні потреби. Історія душпастирської служби в українському війську першої половини ХХ ст. мала приклади організованого служіння капеланів у легіоні Українських Січових Стрільців, Галицькій армії, в Армії УНР та Українській повстанській армії (навіть в умовах партизанської війни). У зв'язку із розбудовою Збройних сил України, а особливо з початком російської агресії, проблема церковно-державних відносин та організація душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ набуває особливої ваги.

Дослідження становлення інституту капеланства в Україні тісно пов'язане із питанням визначення періодизації цього процесу, в основу якої науковці вкладають сутнісні ознаки, а також різний предмет наукового дослідження. Відтак, осмислення та аргументація історичного процесу становлення та формування служби військових капеланів у різних науковців має свої особливості. Позаяк, як ми уже зазначали, інститут військових капеланів є предметом наукового зацікавлення різних галузей наукового пізнання від релігієзнавства, права, військової справи до психології.

Однією з перших запропонувала свій підхід до періодизації становлення капеланства Л. Владиченко, яка в її основу поклала принцип взаємодії держави та релігійних організацій, виокремивши три періоди: перший (1992–2008 рр.) – час безсистемної та спорадичної співпраці, другий (2008–2014 рр.) час початку дієвої співпраці релігійних організацій і МОУ, третій (з 2014 р.) – інституалізація капеланства на державному рівні [1]. Духовний маркер був закладений в основу періодизації діючим військовим капеланом о. А. Зелінським. Він виділяє три етапи становлення капеланства: перший мирний, другий – початок військових дій, і третій від 2017 р. – офіційне визнання та плідна співпраця церкви, держави, волонтерського руху [2]. Заслугує на увагу й періодизація М. Вашука, що спирається на нормативно-правовий критерій формування військового капеланства: перший (1991–2004 рр.) етап формування громадської та державної ініціатив; другий (2004–2014 рр.) – активізація військово-церковного співробітництва, ухвалення перших нормативно-правових актів; третій (2014–2016 рр.) поєднання з початком АТО/ООС волонтерського і капеланського руху; четвертий (від 2017 р.) – визнання на офіційному рівні інституту капеланства [3]. Подібною є й періодизація дослідників УГКЦ В. Гоголя і Р. Делятинського [4].

В процесі дослідження ми розробили власне бачення періодизації становлення та формування інституту військового капеланства в Україні. В її основу покладено ініціативні процеси як з боку церкви, так і держави.

Перший етап – налагодження співпраці (1991–2000 рр.) характеризується поступовим зближенням церковних інститутів і держави за ініціативи церкви. Взаємодія носила переважно горизонтальний непостійний характер на рівні доброї волі командирів військових з'єднань та церкви. Представники провідних християнських конфесій: Української православної церкви київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української

греко-католицької церкви (УГКЦ), Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП) та Адвентистів сьомого дня (АСД) у травні 1994 р. здійснили першу спробу консолідувати військово-християнський рух, заснувавши Міжцерковну раду з питань душпастирської діяльності та запропонували організувати духовну опіку церковних структур над військовиками [5]. У жовтні 2000 р. за участі традиційних релігійних конфесій було створено Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнське військове братство [6]. На цьому етапі було ухвалено Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який гарантував право на свободу світогляду громадян, окреслив обов'язки держави щодо релігійних організацій та обов'язки релігійних організацій перед державою [7].

Другий етап – сприяння держави розгортанню душпастирської місії (2000–2008 рр.). На цьому етапі держава більш уважно ставилася до ініціатив Церкви, імплементувала деякі з них у життя. Так, МОУ сприяло Всеукраїнському міжконфесійному братству організувати підготовку 200 священників різних конфесій «капеланського резерву» для ЗСУ [8]. У 2004 р. ухвалено Указ Президента України «Концепція гуманітарного та соціального розвитку у Збройних силах України», де вперше визнавалася можливість взаємодії ЗСУ з релігійними організаціями [9]. Проте, лише після Помаранчевої революції, на думку В. Гоголя та Р. Делятинського [4, с.31], ця співпраця набула реальних обрисів. Директивою міністра оборони України «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців ЗСУ» у квітні 2006 р. було передбачено: можливість відвідувати найближчі храми для участі у богослужіннях та виконання релігійних обрядів; передавати в оренду приміщення військової частини релігійним організаціям тощо [10].

Третій етап – зближення позицій, активізація співробітництва (2008–2014 рр.). На цьому етапі важливе місце займає «Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ», укладений представниками провідних християнських релігійних конфесій та Духовним управлінням мусульман України з МОУ, що передбачав поетапне створення інституту військових капеланів [11]. З цієї метою, утворювалася Рада у справах душпастирської опіки, консультаційно-дорадчий орган при МОУ [12]. Статус, мету та завдання військових капеланів визначила «Концепція душпастирської опіки у ЗСУ» 2011 р. [13], яка окреслювала завдання військових капеланів: «навчання віруючих військовослужбовців основам віровчення; виховання любові до Бога, готовності до самопожертви заради Батьківщини і ближніх» [13].

Міжконфесійна дискусія визначила принципи роботи капеланів різних конфесій та узгодила позиції щодо несення душпастирської місії в умовах поліконфесійності віруючих вояків. Згідно розробленого «Кодексу військового священника (капелана)» 2013 р., капелан має добровільно взяти на себе обов'язок співпрацювати із капеланами інших релігійних конфесій; намагатися не переманювати віруючих інших релігій до своєї віри; поважати релігійні практики інших конфесій та не вимагати дотримання власних; «виявляти особисту віру та любов до Бога у своєму житті, намагаючись спільно зі своїми колегами священнослужителями сприяти служінню в гідності і честі, до якого вони були покликані» [13]. Таким чином, держава і церква зробили крок на зустріч один одному, викристалізувалося бачення розвитку душпастирської опіки в ЗСУ.

Четвертий етап – волонтерська ініціатива (2014–2017 рр.). Цей період позначений початком випробування військовою агресією рф. Потребу у душпастирській місії відчула як переважна більшість вояків, так і велика кількість

священнослужителів, які на волонтерських засадах намагалися долучитися до ЗСУ та добровольчих загонів початкового етапу війни. Тому інститут капеланів на цьому етапі розвивався двома шляхами. Перший – волонтерський, оприявлений загальним піднесенням українського суспільства, що постало на захист Вітчизни, другий – офіційний, що намагався запровадити та розширити мережу капеланів в ЗСУ в зоні АТО/ООС. Зібрані нами матеріали засвідчили, що значна частина священників за покликом Бога і серця поїхали в зону АТО для душпастирської місії серед захисників України. Із благословення архієрея, а деякі, переважно священнослужителі УПЦ МП і без такого схвалення, на волонтерських засадах окормлювали військових у зоні ведення бойових дій. МОУ ініціювало перші навчання для військових капеланів у квітні 2014 р., під час яких особлива увага зверталася на психологічну підтримку військових, надання першої медичної допомоги [4]. Офіційно інститут капеланів в українській армії запроваджувався Постановою «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії України та Державній прикордонній службі» 2014 р., що повноцінно запрацював лише у 2017 р. [4; 14]. Разом з тим, ухвалити спеціальний закон на цьому етапі не вдалося.

П'ятий етап – ініціативи держави (2017–2021 рр.). На основі підготовленої в попередній період нормативно-правової бази відбувається становлення в силових структурах ЗСУ інституту військового капеланства, що передбачало зарахування священнослужителів на цивільні штатні посади працівників ЗСУ. До 2020 р. на посади військових капеланів зараховано представників п'яти релігійних організацій ПЦУ, УГКЦ, ЦЄЦ, Церква Скинія і УПЦ МП.

Шостий етап – законодавче визнання (2022). У листопаді 2021 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Службу військового капеланства», яким започаткувала нову сторінку душпастирського служіння священнослужителів і ЗСУ [15]. Нажаль, вона пишеться в умовах жорстокої і кровопролитної війни, в якій український народ намагається відстояти своє право на існування та фундаментальні загальнолюдські цінності, у тому числі і право на віросповідання. А капелани, за цих обставин, намагаються через своє служіння Богові підтримати віру і моральний дух української армії. У жовтні 2022 р. відповідно до Закону було запущено службу військових капеланів [16]. Кількість військових капеланів в умовах воєнного часу є військовою таємницею, Законом встановлено не менше ніж 0,15% від граничної чисельності службовців для Збройних Сил, Нацгвардії, Держприкордонслужби та інших військових формувань [15]. Із відкритих джерел нам вдалося зібрати інформацію, що з 2014 р. капеланську місію виконували понад 600 священників. Сьогодні близько 100 – є штатними капеланами у ЗСУ, а майже 300 здійснюють душпастирську опіку на волонтерських засадах [17].

Висновки. Таким чином, майже весь період існування незалежної української держави був позначений взаємодією держави і церковних інститутів, що шукали шляхи та форми створення душпастирської опіки військовослужбовців української армії. Розпочавшись у 90-х роках ХХ ст інститут душпастирства військових капеланів був завершений лише під час повномасштабної військової агресії рф у 2022 році.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройні сили України. URL: https://risu.ua/dosvid-vprovadzhennya-viyskovogo-kapelanstva-u-zbroyni-sili-ukrajini_n81624 (дата звертання: 08.01.2024).

2. Зелінський А. О. Моя мандрівка у Країну морпихів. Із щоденника капелана. Львів: «Видавництво Старого Лева». 2021. 228с.
3. Вашук М. Теоретико-правові аспекти утвердження інституту капеланства: до постановки проблеми. Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 14. Т. 2. С. 5–8.
4. Гоголь В., Делятинський Р. Історія становлення військового капеланства в Збройних Силах України (1991 – 2022 роки). Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2022. Випуск 42, С. 26–38.
5. Підлісний А. Про створення організації служби капеланів у Збройних Силах України. Військово-науковий вісник: Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2015. Вип. 23. С. 183–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_23_15 (дата звертання: 08.01.2024).
6. Коханчук Р. Роль капеланства у процесі відродження Збройних сил України на початку 90-х років минулого століття / Руслан Коханчук // Військо України, 2011. № 8 (134). С. 20–22.
7. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звертання: 03.01.2024).
8. Коханчук Р. Історія (2004) // Департамент військового капеланства Патріаршої курії УГКЦ. URL: <http://kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/> (дата звертання: 07.01.2024).
9. Указ Президента України Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України від 12 січня 2004 року N 28/2004. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004#Text> (дата звертання: 05.01.2024).
10. Директива Міністра оборони України 21.04.2006 НД Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України. URL: <http://surl.li/fnkdp> (дата звертання: 04.01.2024).
11. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України опіки при Міністерстві оборони України. URL: <http://surl.li/fnkax> (дата звертання: 04.01.2023).
12. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України (2011 року). URL: <http://surl.li/fnkdk> (дата звертання: 04.01.2024).
13. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. URL: <http://surl.li/fnkax> дата звертання: 04.01.2024).
14. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі. Розпорядження від 2 липня 2014 р. № 677-р. Київ. URL: <http://surl.li/fnkcp> (дата звертання: 04.01.2024).
15. Закон України Про Службу військового капеланства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>(дата звертання: 05.01.2023).
16. У ЗСУ запрацювала служба військового капеланства. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-zsu-zapracyuvala-sluzhba-vijskovogo-kapelanstva> (дата звертання: 09.01.2024).
17. Капелани в ЗСУ. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/14/kapelany-v-zsu/> (дата звертання: 07.01.2024).

REFERENCES:

1. Vladychenko L. Dosvid vprovadzhennia viiskovoho kapelanstva u Zbroini syly Ukrainy. Retrieved from: https://risu.ua/dosvid-vprovadzhennya-vijskovogo-kapelanstva-u-zbroyni-sili-ukrajini_n81624
2. Zelinskyi A. (2021) Moia mandrivka u Krainu morpikhiv. Iz shchodennyka kapelana. Lviv: «Vydavnytstvo Staroho Leva». 228 s.
3. Vashchuk M. (2017) Teoretyko-pravovi aspekty utverdzhennia instytutu kapelanstva: do postanovky problemy. Humanitarnyi korpus: zbirnyk naukovykh statei

z aktualnykh problem filosofii, kulturolohii, psykholohii, pedahohiky ta istorii. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, Vyp. 14. T. 2. S. 5–8.

4. Hohol V., Deliatynskyi R. (2022) Istoriia stanovlennia viiskovoho kapelanstva v Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1991 – 2022 roky). Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filosofsko-politolohichni studii. Vyp. 42, S. 26–38.

5. Pidlisnyi A. (2015) Pro stvorennia orhanizatsii sluzhby kapelaniv u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. Viiskovo-naukovyi visnyk: Akademiia sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho, Vyp. 23. S. 183–191. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_23_15

6. Kokhanchuk R. (2011) Rol kapelanstva u protsesi vidrozhennia Zbroinykh syl Ukrainy na pochatku 90-kh rokiv mynuloho stolittia. Viisko Ukrainy, No. 8 (134). S. 20–22.

7. Zakon Ukrainy Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

8. Kokhanchuk R. Istoriia (2004) Departament viiskovoho kapelanstva Patriarshoi kurii UHKTs. Retrieved from: <http://kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/>

9. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro Kontseptsiuu humanitarnoho i sotsialnoho rozvytku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy vid 12 sichnia 2004 roku N 28/2004. Kyiv. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004#Text>

10. Dyrektyva Ministra obrony Ukrainy 21.04.2006 ND Pro vporiadkuvannia pytan zadovolennia relihiinykh potreb viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy. Retrieved from: <http://surl.li/fnkdp>

11. Memorandum pro spivpratsiu u spravakh dushpastyrskoi opiky viiskovosluzhbovtziv ZS Ukrainy opiky pry Ministerstvi obrony Ukrainy. Retrieved from: <http://surl.li/fnkax>

12. Kontseptsiia dushpastyrskoi opiky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (2011 roku). Retrieved from: <http://surl.li/fnkdk>

13. Polozhennia pro Radu u spravakh dushpastyrskoi opiky pry Ministerstvi obrony Ukrainy. Retrieved from: <http://surl.li/fnkax>

14. Pro sluzhbu viiskovoho dukhovenstva (kapelansku sluzhbu) u Zbroinykh Sylakh, Natsionalnii hvardii ta Derzhavnii prykordonnii sluzhbi. Rozporiadzhennia vid 2 lypnia 2014 r. № 677-r. Kyiv. Retrieved from: <http://surl.li/fnkcn>

15. Zakon Ukrainy Pro Sluzhbu viiskovoho kapelanstva. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

16. U ZSU zapratsiuvala sluzhba viiskovoho kapelanstva. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/u-zsu-zapracyuvala-sluzhba-vijskovogo-kapelanstva>

17. Kapelany v ZSU. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/09/14/kapelany-v-zsu/>